De boerderij Groenewoud in de voormalige polder Papendorp

René van der Mark

Op 22 februari werd begonnen met de sloop van de monumentale boerderij Groenewoud, gelegen in de voormalige polder Papendorp in het zuidwesten van de gemeente Utrecht. De reden tot sloop werd gevormd door de herinrichting van het gebied tot een kantorenpark. Hiertoe diende alle bestaande bebouwing langs de Groenewoudsedijk opgeruimd te worden, zo ook de boerderij Groenewoud. De polder zelf zou bij het bouwrijp maken grotendeels verdwijnen onder een pakket ophogingszand.

afb. 1
De Groenewoudsedijk vanuit het zuiden gezien, foto auteur

Bij de ontwikkeling van het gebied was helaas weinig ruimte voor archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. De boerderij Groenewoud vormt een van de weinige cultuurhistorische objecten die uitvoeriger onderzocht kon worden eer zij zou verdwijnen.
Het onderzoek is uitgevoerd door het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht in samenwerking met de werkgroep Archeologie van de Historische Kring Nieuwegein.

Het gebied Papendorp

De polder Papendorp vormt een restant van een vroeger groter gebied, waartoe ook een groot deel van het huidige Kanaleneiland behoort. Dit deel is in de jaren vijftig afgesneden door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal en de bouw van de wijk Kanaleneiland. De grenzen werden vroeger gevormd door: in het noorden de Leidsche Rijn, in het westen de Taatsedijk, in het oosten de Dwelfsloot en in het zuiden de Rijnwetering (Oudlandsewetering). Het gebied ligt thans ingeklemd tussen het Amsterdam-Rijnkanaal, de A12 en de A2. Het bijzondere aan het gebied is dat er geen grootscheepse ruilverkavelingen hebben plaatsgevonden, waardoor de middeleeuwse structuur nog goed herkenbaar is gebleven.
Het gebied Papendorp is een overwegend 12e-eeuwse copeontginning en vormde samen met de polder Galecop een ontginningseenheid. Alleen het noordelijke deel kende een wat onregelmatiger blokverkaveling en is vermoedelijk eerder ontgonnen.
Bij een copeontginning werd vanaf de ontginningsbasis, in het geval van Papendorp de Groenewoudsedijk (voorheen Galecoperdijk), een reeks van evenwijdig aan elkaar liggende sloten gegraven. Hierdoor ontstond een strokenverkaveling die haaks op de ontginningsas stond. De stroken liepen vanaf die ontginningsas tot de achterkade van de ontginningseenheid. In het geval van Papendorp was dat in het westen de Taatsedijk en in het oosten de Dwelfsloot. De strookvormige kavels hadden meestal een vaste maat van ongeveer 115 meter breed en 1250 meter lang. De gelijke maat van de kavels valt te verklaren uit het feit dat ontginning geschiedde op initiatief van de landsheer, in deze de bisschop van Utrecht. De cope is de overeenkomst tussen de landsheer en de ontginner.
Op de kop van de kavels langs de Groenewoudsedijk ontstonden de eerste boerderijen. Archeologisch proefonderzoek in mei 1999 wees uit dat de oudste bewoning in de eerste helft van de 12e eeuw is te dateren. Die bewoning was aanvankelijk gesitueerd aan de westzijde van de Groenewoudsedijk. Deze bewoningsplaatsen waren door een noordzuid lopende sloot van een kavelstrook gescheiden, waardoor een vierkant of rechthoekig perceel ontstond, dat vermoedelijk overeenkomt met de oppervlakte van het erf.
Aan de oostzijde van de Groenewoudsedijk ontstonden de eerste boerderijen in de eerste helft van de 17e eeuw. Voorbeelden van deze boerderijen zijn Oud Welgelegen (thans Kanaleneiland), de Sterhof

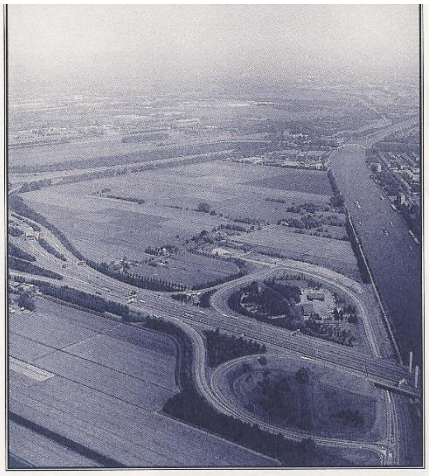

afb. 2 Luchtfoto van het gebied Papendorp in 1990, Fotodienst Gemeente Utrecht

en Groenewoud. Opmerkelijk is dat de erven van deze boerderijen, net als in de middeleeuwen, op een kopkavel waren gelegen.
In de 19e eeuw ontstaat de eerste bebouwing langs de Taatsedijk, een achterkade van het gebied; de bebouwing bestond hier voornamelijk uit landarbeiderswoningen. Het gebied Papendorp is een overgangszone van de hoger gelegen stroomrug naar de lager gelegen komgebieden. Het zuidelijk deel bestaat voornamelijk uit klei op veen; door afwatering van het gebied is het veen ingeklonken en werd de afwatering bemoeilijkt. Dit is de reden dat dit gebied in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd alleen nog geschikt was voor veeteelt.

De boerderij Groenewoud

In het gebied Papendorp stamt de enige nog bewaard gebleven boerderij met een hoofdopzet uit de eerste helft van de 17e eeuw, Groenewoud. Zowel de boerderij als de indeling van het erf waren nog grotendeels oorspronkelijk van opzet. De boerderij behoort tot het zogenaamde 'langhuistype', waarbij stal en woonhuis onder één dak zitten. De plattegrond van het gebouw was rechthoekig en had een lengte van 27.60 meter en een breedte van 12.60 meter. De gevels waren grijs gepleisterd en oorspronkelijk wit gekalkt met een zwarte spatrand; het dak had een rieten kap met wolfseinde.

Wijze van onderzoek

Om de ontwikkeling van een gebouw te herleiden en om tot een reconstructie van de oorspronkelijke opzet van het gebouw te komen, dienen in eerste instantie alle relevante bouwsporen in kaart gebracht te worden. Hiertoe is een deel van de gevels ontpleisterd en zijn de verlaagde plafonds en delen van de houten vloeren verwijderd. Hierdoor kwamen wijzigingen in de constructie van het gebouw in het zicht die er in de loop van de tijd hebben plaatsgevonden. Tevens zijn de constructies van de kap, het houtskelet en de balkenlagen in kaart gebracht. Al deze gegevens zijn opgemeten, gefotografeerd en getekend op schaal 1:20, 1:50 en 1:100.
Dit bouwhistorisch onderzoek is aangevuld met gegevens die verkregen zijn uit een interview met de laatste bewoner. Deze had met name nog veel informatie over de ontwikkeling van de boerderij vanaf 1900: het gebruik van de verschillende ruimtes, alsmede de grootte en de aard van het bedrijf. Deze informatie is aangevuld met gegevens uit het kadaster die tot 1832 terugvoeren. Oude foto's en cartografisch materiaal leverden eveneens bruikbaar materiaal op voor het onderzoek. De oudste kaart waarop de naam Groenewoud als toponiem voorkomt dateert uit de eerste helft van de 17e eeuw. Historische foto's zijn met name gebruikt voor de reconstructie van de achtergevel van de stal, die bij een storm in 1990 is verwoest, als ook de noordgevel. Bij de reconstructie van de laatste gevel was een foto uit 1920 bruikbaar; deze gaf de situatie weer van vóór de wijzigingen die in 1949 plaats hebben gevonden.
Tot slot leverde een bescheiden archeologisch onderzoek op het terrein na de sloop gegevens op over wanneer de eerste bewoning en de indeling van het erf tot stand kwamen.

Beschrijving van het gebouw

Het woonhuis

De voorgevel had een ongelijke verdeling van de vensters en is aan de zuidzijde hoger dan aan de noordzijde. Aan de noordzijde bevond zich het kelderlicht met diefijzers van de melkkelder, vermoedelijk 18e-eeuws. In het centrale deel van de gevel zaten twee 19e-eeuwse zesruits schuifvenster van de woonkamer, aan de zuidzijde een vierruits schuifvenster van de kaaskamer. Op de verdieping bevond zich een klein venster voor de zolder en aan de zuidzijde een venster voor de knechtenkamer; dit laatste venster stamt uit het begin van de 20e eeuw.
In de noordgevel van het woonhuis bevond zich aan de voorzijde een tweede kelderlicht, eveneens voorzien van diefijzers. Achter dit venster bevond zich een groot doorzonvenster uit circa 1949; de kap was hier ter plaatse opgehoogd.

afb. 3 De boerderij Groenewoud vanuit het zuidoosten gezien omstreeks 1974 foto: Het Utrechts Archief.

Op een foto uit de jaren twintig is te zien dat zich hier oorspronkelijk een vierruits venster bevond. Meer noordelijk zat de toegangsdeur, die oorspronkelijk toegang gaf tot de uit omstreeks 1850 daterende woonkeuken.
De zuidgevel had een zesruits venster met luiken voor de kaaskamer en nog een uit 1949 daterende erker.

Indeling woonhuis
Het oudste gedeelte van het woonhuis bevond zich aan de voorzijde en bestond uit een woonkamer met bedsteewand en schouw. Deze schouw dateert net als de bedsteewand uit het begin van de 19e eeuw. De schouw die tegen de brandmuur was geplaatst zal een grotere voorganger hebben gehad. Van deze voorganger was op de zolder nog het rookhok te zien.
De vloer in de woonkamer bestond uit een grenen plankenvloer waaronder nog een plavuizenvloer aanwezig was. De woonkamer zal van oorsprong tevens de woonkeuken hebben bevat. De woonkamer had een samengestelde balkenlaag met moer- en kinderbinten; drie van de 9 kinderbinten waren gekantrecht. In het begin van deze eeuw zijn de kinderbinten en vermoedelijk ook het plafond betimmerd, waardoor het in eerste instantie leek of we van doen hadden met een enkelvoudige balkenlaag. Hoewel toen niet meer gebruikelijk, is deze balkenlaag te dateren in de 18e eeuw. Dit wordt ondersteund door de hartmaat van de moerbalken die 0.90 meter was en het gebruik van grenenhout voor de constructie.
Aan de noordzijde liep een trap achter de bedsteewand naar de zolder toe. Opmerkelijk was dat zich onder deze trap in de vloer een gietijzeren kluis bevond, aan de binnenzijde afgewerkt met kurk en lood. Die is te dateren in het begin van de 19e eeuw. De toegang tot de deel lag naast de schouw; bij een verbouwing in de 19e eeuw werd dit een muurkast.
Ten noorden van de woonkamer bevond zich de melk- en voorraadkelder, die oorspronkelijk alleen toegankelijk was via een deur en trapje in de woonkamer. In de kelder was nog de 18e-eeuwse plavuizenvloer aanwezig. Aan de noordzijde bevond zich de kaaskamer, later in gebruik als slaapkamer. In de 19e eeuw is deze kaaskamer circa 1.50 meter verlengd, waartoe een deel van de brandmuur is afgebroken.
Achter de kaaskamer bevond zich het pomphuis, oorspronkelijk een onderdeel van de stal. In 1949 is dit deel bij het woonhuis getrokken; hier bevond zich de zogenaamde erkerkamer. Onder de houten vloer bevond zich nog een deel van een klinkerbestrating; dit deel van de stal zal waarschijnlijk als achterhuis hebben gefunctioneerd. In dat achterhuis leefde men van oorsprong in de zomermaanden als het vee op het land was. Ten westen van de erkerkamer bevond zich de woonkeuken en ook dit deel behoorde oorspronkelijk tot de stal en werd rond 1850 bij het woonhuis getrokken. Bij het verwijderen van de verlaagde plafonds kwam de oude balkenlaag in het zicht. Deze had een afwijkende richting in vergelijking tot de balkenlaag in de woonkamer. De balken waren vierkant met een typisch 19e-eeuwse profilering. De gang achter de woonkeuken is een toevoeging uit 1949; aanvankelijk kwam men bij het betreden van de boerderij direct in de woonkeuken terecht.
Boven de woonkamer bevond zich aanvankelijk een ruimte, waar zich het rookkanaal met rookhok en een bedstee bevonden. Later is deze ruimte gesplitst. Ter weerszijden van de zolder bevonden zich twee kleinere laaggelegen zoldertjes. Deze waren van oorsprong toegankelijk via de stal, later was de meest noordelijke bereikbaar via de woonkeuken. In de noordelijke werd nog een 17e-eeuws deurtje aangetroffen; dit zoldertje had geen vensters en zal voor opslag gediend hebben. Het zuidelijke zoldertje had een venster en is in gebruik geweest als knechtenkamer.

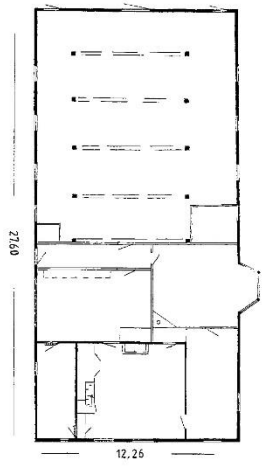

afb. 4
plattegrond van de boerderij, in het zwart de 17e eeuwse bouwdelen, tekening auteur.

De stal
De stal, die na een zware storm in 1990 is afgebroken, was driebeukig van opzet. Het gaat hierbij om een zogenaamd voerdeel. Daarbij was de mestgeul (grup) georiënteerd langs de zijgevels en de voederplaats van het vee (de knieval) was gericht op het centrale gedeelte van de stal (de deel).
Opvallend was dat de gehele houtconstructie, inclusief de gebinten, van grenen was, in plaats van eikenhout dat beter tegen de inwerking van mest bestand is. De constructie bestond uit ankerbalkgebinten met A-spanten. In de 19e of de vroege 20e eeuw zijn de dakdekking en een aantal gordingen van zowel de stal als het woonhuis vernieuwd. De stal was in vier traveeën verdeeld; oorspronkelijk waren dit er vijf. Rond 1850 is de meest westelijke travee bij het woonhuis getrokken om plaats te bieden aan de woonkeuken en het pomphuis. In de zijgevels van de stal bevonden zich aan iedere zijde vier gietijzeren grupvensters, die waarschijnlijk rond 1910 zijn aangebracht ter vervanging van de houten mestluiken. De achtergevel heeft een gelijkmatige indeling met in het midden een opvallend smalle staldeur (circa 1.50 meter breed) met daarboven een twaalfruits venster. Hierboven bevond zich een open slaand twaalfruits zolderven-

ster. Ter weerszijden van de stal-deur bevonden zich twee 19e-eeuwse gietijzeren vensters. Aan de zijkanten bevonden zich twee mestdeurtjes. Hoewel het niet meer mogelijk was om de stal nog bouwhistorisch te onderzoeken, kan op grond van foto's van de achtergevel gesteld worden dat de indeling nog grotendeels 18e-eeuws was. Die zal waarschijnlijk nog wel overeengekomen zijn met de 17e-eeuwse situatie.

Bouwfasen en constructie

Bij het onderzoek aan de gevels is een groot gedeelte van de pleisterlaag verwijderd; scheuren in het pleisterwerk vergemakkelijkten het werk. Een scheur verraadt niet zelden een dichtzetting of een ander bouwspoor. De meeste informatie werd verkregen uit de voorgevel van de boerderij; in totaal konden hier vier bouwfasen worden onderkend.

De eerste fase dateert vermoedelijk van rond 1650. De boerderij was toen aanmerkelijk lager. De zijgevels waren rond de 1.60 meter hoog en de nok van de voorgevel was rond de 4.30 meter. Dit kon gereconstrueerd worden aan de hand van sporen van de vlechtingen aan de noordzijde van de gevel. Aan de zuidzijde was dit niet meer waar te nemen omdat de gehele zuidwesthoek rond 1800 werd vervangen. Hoewel er geen bouwsporen van zijn teruggevonden, heeft de voorgevel waarschijnlijk een topgevel gehad en geen wolfseinde.

Het keldervenster aan de noordzijde was aanvankelijk groter en er zijn geen aanwijzingen om te veronderstellen dat de boerderij in deze periode een kelder had; deze is er waarschijnlijk pas in het begin van de 18e eeuw aan toegevoegd. De twee vensters van de woonkamer waren aanvankelijk smaller, wat onder meer bleek uit de breedte van de rollagen en het afgehakte metselwerk voor het plaatsen van de latere vensters. Die vensters bestonden vermoedelijk uit kruiskozijnen; resten daarvan zijn teruggevonden in de kapconstructie van de boerderij. Men heeft deze delen dus kennelijk bij een reparatie van de kap hergebruikt.

Direct ten zuiden van deze vensters werden de sporen aangetroffen van een dichtgezette deur, die eens direct in de woonkamer uitkwam. Ten zuiden van deze deur werd nog een dagkant van een venster aangetroffen en gezien het hoekverband van het metselwerk gaat het hier om een oorspronkelijk venster. Aangezien de bouwsporen van dit venster nogal fragmentarisch waren, was een reconstructie moeilijk. Mogelijk ging het om een soortgelijk venster als aan de noordzijde van de gevel.

Uit deze periode waren ook nog enkele muurankers aanwezig in de gevel; gezien het voegwerk in leem zal de gevel een pleisterafwerking hebben gehad.

De tweede fase dateert uit het begin van de 18e eeuw. In deze periode wordt de boerderij ingrijpend verbouwd; de achtergevel van de stal krijgt zijn definitieve vorm en werd waarschijnlijk geheel nieuw opgetrokken. De voor- en zijgevels worden verhoogd en deels opnieuw opgetrokken onder een bestaande muurplaat, wat onder andere blijkt uit een stroomlaag aan de noordgevel. Bij de voorgevel is dat te zien aan vulwerk boven de 17e-eeuwse vlechtingen en het opnieuw optrekken van de bovenverdieping. Die krijgt zijn huidige vorm met zowel aan de voor- als achterzijde wolfseinden. De indeling van het woonhuis blijft grotendeels hetzelfde, alleen de kelder aan de noordzijde wordt toegevoegd. Tevens worden de meeste vloeren in het woongedeelte vervangen door nieuwe plavuizen.

Fase drie breekt aan tussen 1840-1850, waarbij vooral de traditionele 17e-eeuwse indeling van de boerderij een aantal wijzigingen ondergaat. Aan de zuidzijde van het woonhuis wordt een groot deel van de gevel vervangen en opgehoogd tot een hoogte van 2.10 meter. In de zuidgevel komt een extra venster voor de kaaskamer. De meeste vensters worden vervangen door schuifvensters en de voordeur in de voorgevel verdwijnt. De gevels worden voorzien van kalkpleister met een lichtblauwe kleur. De stal wordt met een travee verkleind om plaats te maken voor een woonkeuken. In de noordgevel komt een vierruits venster en de voordeur geeft direct toegang tot de woonkeuken.

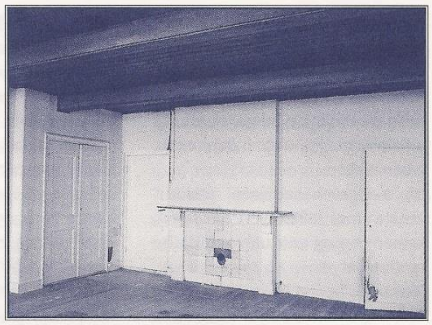

afb. 5
De schouw en 19e eeuwse bedsteewand in de woonkamer, foto J. van der Hoeve ABC.

Fase vier, 1949-1960. De boerderij ondergaat de laatste verbouwingsfase in haar bestaan. Aan de noordzijde wordt het venster van de woonkeuken vervangen door een doorzonvenster en ten westen van de woonkeuken komt een gang, zodat men niet meteen meer met de deur in huis valt. Aan de zuidzijde wordt het pomphuis verbouwd tot kamer en aan de zuidgevel komt een erker.

In de jaren zestig volgen nog enkele moderniseringen zoals de bouw van een badkamer en toilet in de stal.

Erfindeling en grondgebruik

De boerderij bevond zich aan de kop van drie strekkende kavels, die door een sloot waren afgesneden.

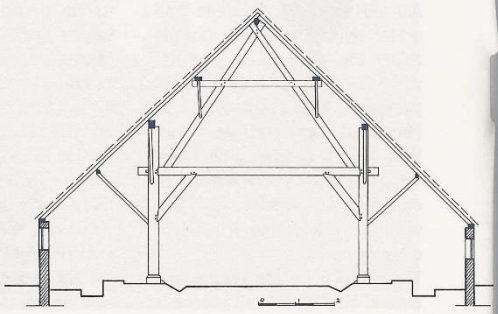

afb. 6
Doorsnede van het stalgedeelte, de 17e eeuwse opzet van de constructie is nog goed waarneembaar, tekening J. van der Hoeve, ABC.

Hierdoor ontstonden drie rechthoekige kopkavels, op de middelste was de boerderij gesitueerd. Op het zuidelijke kavel bevond zich de melkwei en op het noordelijke kavel de moestuin en een hoogstamboomgaard. Een bescheiden archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat deze structuur zich in de 17e eeuw heeft ontwikkeld; oudere bebouwingssporen zijn niet aangetroffen. Direct achter de boerderij zijn de resten van de houten staanders van een hooiberg gevonden die eveneens uit deze periode stamt.

afb. 7 Sporen van de 17e eeuwse voordeur, zoals deze te zien waren na gedeeltelijke ontpleistering van de voorgevel, foto J. van der Hoeve, ABC.

Aan het einde van de 19e eeuw wordt een deel van de sloot naast de noordelijke kavel gedempt. Hier verschijnt een houten wagen- en jongveeschuur en achter deze schuur wordt een tweede hooiberg gebouwd. Deze ontwikkeling hangt waarschijnlijk samen met een vergroting van het bedrijf gedurende deze periode. Daarnaast zal men compensatie hebben gezocht voor de verloren gegane stalruimte bij de afscheiding van de woonkeuken.
De boerderij was aan de zuid- en westzijde omgeven door leilinden en aan de sloot, die langs de zuidzijde liep, zijn ook nog de resten van een boenstoep aangetroffen.

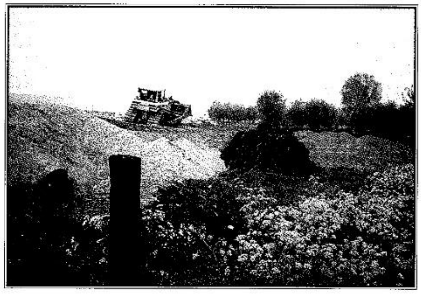

afb. 8 Papendorp anno 1999 het landelijk karakter van het gebied verdwijnt onder een laag van zand om plaats te maken voor een kantoren park, foto auteur.

Rond 1900 had het bedrijf een oppervlakte van 38 hectare, de percelen lagen aan weerszijden van de Groenewoudsedijk. In het westen was dat tot aan de Taatsedijk en in het oosten tot aan de Dwelfsloot. Voor zover na te gaan bestond de grond voornamelijk uit weidegrond, alleen een deel direct achter het erf was in gebruik als boomgaard en een lager gelegen strook nabij de Dwelfsloot als griend en geriefbosje. Getuige de kadastrale minuut van 1832 moet het terrein achter het erf al voor deze periode in gebruik zijn geweest als boomgaard. In de periode 1914-1918 was tien procent van het grondoppervlak in gebruik als akkerland. Dit zogenaamde scheurland (op verordening van de overheid) verplichtte veel boeren om een deel van hun land om te zetten in akkerland. In verband met de oorlogsdreiging kwam de opbrengst daarvan ten goede aan het leger. Met name de verbouw van haver was van belang, als voer voor de paarden van de cavalerie.

Tot slot

De boerderij Groenewoud is in de 17e eeuw gebouwd en tenminste sinds de 18e eeuw ingericht als veeboerderij met kaasmakerij. De smalle staldeur is daar het meest kenmerkend voor. Bij een gemengd bedrijf was het namelijk noodzakelijk om een brede staldeur te hebben; de oogst kon dan naar binnen gereden worden om deze op te slaan op de taszolder. Daarnaast heeft het woonhuis een typische indeling voor een kaasboerderij, met op het noorden van de woonkamer de melk- en voorraadkelder en op het zuiden de kaaskamer.
De verschillende bouwfasen geven een ontwikkeling weer van een pand waarin vanaf de 17e eeuw mensen hebben gewoond en gewerkt. De boerderij was dan ook geen statisch gegeven, waarin maar één periode uit de tijd is gefossiliseerd. Men heeft het gebouw steeds aan de eisen destijds aangepast. Het is dan ook niet zozeer een architectonisch monument, maar meer een monument vol dynamiek van menselijk zijn en handelen. Het pand met omliggend erf was karakteristiek voor het gebied Papendorp en was één van de nog oudst bestaande in het Leidsche Rijn-gebied. Het valt in hoge mate te betreuren dat men in onze tijd niet de creativiteit heeft opgebracht om een dergelijk monument bij de onontkoombaar veranderende omstandigheden te sparen, dan wel aan of in te passen.

Dankwoord
Bij het tot stand komen van dit artikel gaat dank uit naar dhr. J. van der Hoeve, bouwhistoricus bij het A.B.C., T. Pot voor het redigeren van de tekst en dhr. D. van der Geer sr., laatste bewoner van de boerderij Groenewoud.

Verklaring van enige termen
Dagkant - rechte zijde van venster of deur.
Diefijzer - tralie aangebracht in een raamkozijn.
Gekantrecht - een met een bijl recht gehakte zijde van een balk.
Geriefbosje - perceel waar men voor eigen behoefte gebruikshout, voor bijvoorbeeld gereedschap of brandstof.
Gording - houten ligger aangebracht in de lengte richting van een kap.
Hartmaat - maat tussen het midden van twee punten.
Muurplaat - houten plaat gelegen op de buitenmuur waarop de sporen rusten.
Rollaag - recks van op hun kant gemetselde stenen te afdekkinking van een muur of kozijn.
Stroomlaag - rij van schuin op hun kant gestelde stenen op een plaats waar geen ruimte is voor een haaks metsel verband.
Taszolder - opslag zolder voor bijvoorbeeld hooi.
Travee - ruimte tussen twee steunpunten.
Vlechting - dooreenwerking van metsellagen meestal wigvormige stukken aan eindvlakken van de gevel ter versteviging van het metselverband.